

Mål & Mæle · 1

24. årgang, maj 2001

Forretningsløshed

Den amerikanske IT-branche lider under forretningsløshed. Ordet *forretningsløshed* kunne man bruge i Nationalbankens årsregnskab for 1886-87. Men kan man bruge ordet i dag? Se *Sprogligheder* side 2

Hvem bestemmer over ordene og grammatikken?

Hedder det *handle ind*, *shoppe* eller *købe ind*? Er der forskel? Og hvor mange betydninger har ordet *fil*? Hvem bestemmer egentlig, at et ord kan få ny betydning? Mange vil nok sige, at ordbogen og grammatikken kommer først. Her er et andet synspunkt side 4

Sejle op ad åen

I serien om ord, der angiver retninger på forskellige sprog, er der her et rigtig dansk bidrag. Det handler om retninger til søs, hvor nord ikke altid er op. Se side 10

Krimi, techno og spøgelsesbilist

De tre ord er alle lånt fra – tysk. De fremmede ord kommer ikke bare fra engelsk. Og de kommer ikke i lige stort antal i alle dele af sprogbrugen. Læs om engelske og tyske lån i dansk side 15

Oplæsningskonkurrence for elever?

En flot skoledebat kommer ingen vegne uden ord, der kan høres og forstås. Og så nytter det ikke meget med bannere og heppekor, hvis eleverne ikke kan læse deres manuskripter. Læs hvad de har gjort for at fremme læsning i Island side 26

Sprogligheder 2

Hvad hedder det? 4

Op søndenefter
og ned nordpå 10

Zeitgeist og trends
i dansk sprog 15

Stednavneleddet
og betegnelsen
kong(e) 22

Når børnene
blomstrer
som oplæsere 26

For Folk, som taler alle
Sprog, er det jo lige fedt;
men Fanden heller inte for
den, som kun kan ét.

P. Chr. Faber
1848

SPROGLIGHEDER

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Carsten Elbro, Erik Hansen, Pernille Frost og Ole Togeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Elbro-Tryk,
Håndværkervej 10, postboks 3072,
6710 Esbjerg V

? Forretningsløshed

Som økonom i Nationalbanken er en af arbejdsopgaverne at beskrive udviklingen i Dansk økonomi i bankens publikationer i et klart sprog uden for mange tekniske udtryk. Samtidig er kravet til præcision højt. Disse krav fører til en del »sprogligheder« i vejledningen af skribenterne under tilblivelsen. Som afskedsgave til en afgangende redaktør af Nationalbankens årsberetning fandt jeg for et par år siden frem til det år, hvor verden gik af lave. I beretningen for regnskabsåret 1886-87 optræder for første gang et tekstafsnit. Tidligere var der kun regnskab i beretningen.

Den første sætning lyder: »Nationalbankens virksomhed i det forløbne Bankaar har i høj Grad været præget af den i de vigtigste Erhvervsgrene herskende Forretningsløshed.« Ordet *forretningsløshed* kunne jeg godt bruge i dag. Det kunne erstatte vendinger som »konjunkturaufmatning«, »ledig kapacitet«.

»væksten i bruttonationalproduktet faldt« mv. *Forretningsløshed* har også en naturlig nutidig sproglig parallel i ordet *arbejdsløshed*, men ordene er ikke synonyme, hvilket er nødvendigt for præcisionen, da bruttonationalprodukt og arbejdsløshed ikke altid udvikler sig ens.

Hvad er der blevet af ordet *forretningsløshed*? Jeg kan ikke finde det i *Ordbog over det Danske Sprog*.

Venlig hilsen
Hugo Frey Jensen,
Danmarks Nationalbank

! *Forretningsløshed* er et fortræffeligt ord. Det betyder, at der 'ikke indgås så mange forretninger eller handler', 'konjunkturaufmatning'. Sammenhængen vil normalt vise, at det ikke drejer sig om *forretning* i betydningen 'butik'.

Ordet findes ikke i moderne danske ordbøger, men er fx med i *Dansk Ordbog for Folket* fra 1907. *Forretningsløs* findes i flere tysk-danske ordbøger som oversættelse for *Geschäft(s)los*. Dét ord er dog ikke almindeligt i moderne tysk. Men jeg har ikke kunnet finde noget, som *forretningsløshed* kunne være en direkte oversættelse af. *Forretning* er i sig selv en dansk afledning af det tyske låneord *forrette* ('gøre ret', 'bringe i orden'). Så selv om *forretningsløshed* er inspireret af tysk, måske endda i flere omgange, så vidner det tilsyneladende om en del dansk sproglig kreativitet.

Men når *forretningsløshed* er så glimrende et ord, har det ikke så meget med dets oprindelse at gøre som med dets forståelighed og dets mulighed for at erstatte tungere eller mere uldne konstruktioner. Det er ganske parallelt til såvel *arbejdsløshed* som *meningsløshed*, *taktløshed* og *bevidstløshed*. Og så kan *forretningsløshed* endda kun vanskeligt udtales på engelsk: *businesslessness*. Sig lige det! Så det kan ikke forsumpe i smartness og sproglig *smagløshed* og *åndløshed*.

CE

! Laveste fællesnævner

Flere læsere har gjort opmærksom på en fejl i et svar om *laveste fællesnævner* i Mål & Mæle, nr. 4 sidste år. Allan Malmberg skriver blandt andet, »fællesnævneren for brøkerne 1/4 og 1/6 er tallet 12, nemlig det mindste tal som de to nævnere går op i.« Og Hans Aage præciserer betydningen af udtrykket *den laveste fællesnævner* til 'det lidt, som alle har tilfælles'. Han tilføjer, at man tidligere brugte betegnelsen *generalnævner*; men man ville næppe bruge »den mindste generalnævner« som billedigt udtryk. I øvrigt påpeger Hans Aage, at udtrykket *den laveste fællesnævner* »som metafor er uden forbindelse med den matematiske betydning, for ellers ville det være dybt ulogisk«. På den anden side nævner Allan Malmberg, at det for skoleelever ikke nødvendigvis er så ringe at gå efter den laveste fællesnævner, for dermed »siger man mod at finde den mest hensigtsmæssige løsning«.

CE

! Orientering af en bro

A propos Ida Elisabeth Mørchs beretning om pakistanske floder som orienteringsbestemmende har jeg oplevet bro- og vejfolk blive uenige om hvorvidt verdenshjørnerne eller statione-

ringsretningen (begyndelsen – enden) på en vej skulle være orienteringsbestemmende.

Brofolkene fandt at der ikke var udbredt kendskab til retningen af en vejs stationering, mens alle vidste hvor nord var. Da ikke alle broer ligger efter hovedverdeshjørnerne N/S eller Ø/V, fandt brofolkene det nødvendigt med regler, der orienterede skråtliggende broer (NØ/SV eller NV/SØ) efter et »defineret« hovedverdeshjørne. Herefter kunne man utvetydigt tale om fx den østlige og den vestlige kantbjælke, den nordlige og den sydlige broende osv. I det hele taget kunne man angive placeringen af alle en broes elementer.

Vejfolkene, som havde vejenes stationeringsretning indbygget i bevidstheden ville hellere bruge *den* som orienteringsbestemmende og tale om venstre og højre kantbjælke, forreste og bagerste broende osv.

Vejfolkene var i mindretal og blev stemt ned. De kom hovedsagelig fra Fyn hvor alle veje stationes fra Odense og ud mod kysten. Det er nemt at huske. Brofolkene var i flertal og fik gennemtrumfet deres synspunkt. De kom hovedsageligt fra Sjælland og Jylland hvor vejstationeringen, i hvert fald i hovedlandet, ikke umiddelbart kendes af hvemsomhelst.

Endnu et a propos, nemlig om det lykkelige Arabien. Hos os er hovedverdeshjørnet nord. Araberne finder at øst er det vigtigste verdenshjørne, naturligvis, for derfra kommer solen jo. Om højre, der så er den rette (*right*, *rechts*, *droite*) side brugte de ordet lykkelig. Med blikket rettet mod øst er syd til højre, og det sydlige Arabien, Yemen, er således det lykkelige Arabien.

Venlig hilsen
Ib Deleuran, Brabrand

Hvad hedder det?

Til daglig er vi ikke opmærksomme på at alt hvad vi går og siger til hinanden, er styret af sproglige regler. Normalt forløber den sproglige samfærdsel glat. Først når nogen siger noget på en måde vi selv bestemt ikke ville vælge, bliver det klart at der findes regler, og at én af dem netop er blevet overtrådt. Men sproglige regler er ikke naturlove, de er vedtagelser som ingen nogensinde har aftalt, og som hele tiden er til genforhandling.

Reglerne viser sig også når vi har brug for at sige noget, men ikke er helt sikre på hvordan det skal siges. I sådanne tilfælde kan man spørge hinanden om hvad det hedder, fx

hedder det *jeg anser ham som idiot* eller *jeg anser ham for idiot*?

hedder det *der er vin til dem der ikke skal køre* eller *der er vin til de der ikke skal køre*?

hvis jeg mener lidt mindre end halvdelen, hedder det så *godt halvdelen*?

hedder det flere *tog* eller flere *toge*?

kan man godt sige *handle ind*, eller hedder det *købe ind*?

hedder det *unik* med eller uden j-lyd, (»junik«) efter engelsk forbillede?

Af svaret på denne slags spørgsmål kan man drage to slutninger. For det første om den adspurgte også mener at der fin-

des en regel, og for det andet hvad vedkommende i bekræftende fald mener at reglen foreskriver.

Spørgsmålene illustrerer at reglerne for den sproglige praksis ikke er absolutte og eviggyldige. Vi taler ikke dansk i dag som folk gjorde på Gorm den Gamles tid eller for 100 år siden eller for bare 25 år siden.

Den sproglige kontrakt

Vi genforhandler hele tiden regelsættet i den sproglige kontrakt, og vi gør det mens vi taler og skriver sammen. Det er os, de talende og skrivende, som bestemmer hvordan vi skal tale om os selv og vores omverden. Vi kan gøre præcis som vi har lyst til. Så længe vi kan finde ud af at blive enige.

Ingen kan forvalte sprog efter for-godtbefindende. Sprog er et socialt fænomen, og for at det kan virke, er vi nødt til hele tiden at rette ind efter hinanden. Man finder ud af hvad det hedder, ved at lytte og spørge.

Hvis flertallet i ens omgivelser beslutter sig for at *godt* betyder 'mindre end', at *unik* skal udtales med *j*, at mere end ét *tog* hedder *toge*, og at man godt kan sige *anse nogen som noget*, så er det i længden det bedste for alle hvis man retter ind og følger de andres eksempel. Også selv om man synes det gør ondt i ens egen sprogfølelse, og frygter at sproget er ved at gå af lave. Sproget går nemlig *ikke* af lave. Det skal de andre nok sørge for. Alle dem der godt kan finde ud af at blive enige.

Hvis man ikke følger med i regelæn-

dringerne i de andres sproglige praksis, risikerer man derimod selv at blive ensom i sit eget sproglige elfenbenstårn. Man risikerer også at blive unødigt involveret i misforståelser.

Man bliver ikke opmærksom på de regler man selv følger, før nogen bryder dem for ørerne af én. Hvis man fx er på indkøb i en osteforretning og beder ekspedienten om at få *godt halvdelen* af et bestemt stykke ost og får et stykke som er mindre end halvdelen, så opdager man at der er noget galt – hvis man troede at *godt halvdelen* altid betød 'lidt mere end halvdelen'. Man bliver nødt til at bringe emnet op og forklare sig, sige med andre ord at man ønskede et stykke som var større end halvdelen. Ekspedienten ser uforstående ud og svarer at det da ikke var det man bad om.

Først nu bliver man klar over man selv følger én regel, og at ekspedienten følger en anden som siger det stik modsatte, nemlig at *godt halvdelen* betyder 'lidt mindre end halvdelen'.

Hvis man bliver ved med at handle i den samme osteforretning, gør man klogt i at tage ved lære af denne oplevelse, og under alle omstændigheder er det en god ide fremover, også i andre sammenhænge, at være forberedt på at der kan være flere *godt*-regler på spil.

Dette eksempel illustrerer i hovedtræk hvordan mekanismen for ændringer i den sproglige praksis fungerer. Nogle få personer finder på noget nyt, eller de begynder at sige noget på en anden måde end den man forventede. Nogle af de sproglige overraskelser bliver ignoreret af samtalepartnerne, mens andre bliver accepteret og måske indlemmet i deres egen praksis.

Den nye måde kommer altid som en overraskelse og bliver bemærket fordi den opleves som en afvigelse fra det forventede, det normale, men efter-

hånden som flere og flere bruger den, mister den sit overraskelsesmoment og bliver en del af det man plejer.

Samtale fremmer forståelsen

Ændringer i den sproglige praksis breder sig som ringe i vandet gennem sprogfællesskabet. Hvordan de breder sig, og hvilket forløb de får, afhænger helt af relationerne mellem de personer som udgør sprogfællesskabet. I nogle kredse fortrænger en ny regel den gamle, mens den oprindelige regel i andre kredse holdes i hævd af de talende.

Når to personer mødes i sproget, og de kommer fra hver sit delfællesskab med hver sit regelsæt, så bliver de nødt til at blive enige om hvordan de skal koordinere divergensen mellem deres respektive regler.

Efter en stor og vellykket fest kan en person fx sige *festen er vel overstået*, mens en anden vil mene at det hedder *festen gik godt*. Den sidste person følger den regel at hvis man siger at noget er overstået, så er der tale om noget ubehageligt som man nu er glad for at have lagt bag sig. Den første følger en nyere regel som ikke sondrer mellem om begivenheden var behagelig eller ubehagelig, men kun lægger vægt på at den nu er afsluttet.

Hvis den sidste person er den der har afholdt og bekostet festen, kan vedkommende let opfatte den første persons anmeldelse af forløbet som alt andet end rosende.

I dette tilfælde følger to personer to forskellige sproglige regler. Så længe de taler sammen med andre der følger den samme regel som de selv, glider interaktionen glat. Det er først når forskellige regler tørner sammen i samme samtale, at der opstår problemer. Problemer som parterne er nødt til at tale sig ud af hvis de vil undgå at sætte hinandens for-

ståelse på spil. Netop derfor fremmer samtale forståelsen.

Det er sjældent at sådanne koordinationsproblemer medfører egentlige misforståelser, men det opleves næsten altid af hver af parterne som om den anden gør noget forkert. Det hedder ikke *handle ind*, for dér hvor jeg kommer fra, siger vi *købe ind*. Og så videre. Men hvis alle omkring en begynder at sige *handle ind*, så står man sig i længden bedst ved at bøje sig.

Det er også bedst for fællesskabet som helhed hvis man retter ind. For så kan alle (igen) nære sikre forventninger til hvordan alle taler. Når man ikke behøver bruge energi på at tænke på hvordan man selv og alle de andre taler, kan man i stedet bruge energien på at forstå hvad de siger. Og det er jo i grunden nok så væsentligt.

Umiddelbart forekommer det ikke særligt hensigtsmæssigt at nogle personer pludselig rotter sig sammen og vedtager at forstå en helt modsat betydning af et ord eller udtryk. Så ender det jo bare med en dag at *ja* betyder 'nej'. Og når det nu fungerede så udmærket i forvejen...

Svaret er at alt kan lade sig gøre, bare folk kan finde ud af at enes om det. Når flertallet af dem man taler med, begynder at gøre noget andet end de plejede, og noget andet end man selv plejede, så er forandringen allerede indtruffet.

Nye vendinger og kovendinger

Historien rummer adskillige eksempler på at sprogfællesskabet har foretaget sådanne kovendinger. I nyordsordbogen *Nye Ord i Dansk 1955-1998* finder man ud over *overstå*, hvis nye regel er fra 1985, bl.a. *bekostning*, *gratist*, *lemfældig* og *virak* som nu af mange forstås med helt modsatte betydninger.

Før 1983 mente man kun 'til skade for' når man sagde *på bekostning af*, men derefter kan man også eller i stedet mene 'til fordel for'. Før 1971 var en *gratist* udelukkende en 'fripladsnyder', men efter 1971 også en der snyder sig til en offentlig ydelse, fx en person der kører i S-tog eller parkerer sin bil uden at have løst billet. Før 1967 mente man 'omhyggelig, mild, overbærende' når man sagde at noget var *lemfældigt*. I dag mener de fleste 'skødesløs'. Før 1978 mente man 'ros, smiger, hyldest' når man sagde *virak* uden at være ironisk. I dag mener man i stedet 'postyr, ballade, skandale'.

Ændringer i ordforrådet er de nemmeste at få øje på fordi de finder sted hele tiden. Verden ændrer sig, og hvis vi har brug for at tale om alt det nye, må vi tilpasse ordforrådet til forholdene.

En af måderne at foretage denne tilpasning på er at tilknytte nye indholdsregler til kendte udtryk. Efter at edb er blevet en del af mange menneskers hverdag, har bl.a. *bus*, *dokument*, *fil*, *ikon*, *indstikskort*, *klikke*, *lagre*, *menu*, *mus*, *pegepind*, *port* og *slot* fået nye ekstra betydninger.

Det grammatiske system derimod er sprogets urokkelige grundlag. Det har vi alle lært i dansktimerne i skolen. Sproget har faste regler. Hvis ikke der var faste regler, kunne vi jo ikke finde ud af hvad der er rigtigt, og hvad der er forkert. Vi kunne ikke sondre mellem hvad det hedder, og hvad det netop ikke hedder.

Sandheden er at de grammatiske regler ikke er spor mere uforanderlige end andre sprogregler. Det er bare ikke så hyppigt vi har brug for at ændre dem. De er mere neutrale i forhold til ændringer i vores omverden.

Konkurrencen mellem om det hedder *de* eller *dem* i *der er vin til dem der*

ikke skal køre og der er vin til de der ikke skal køre har stået på gennem de sidste par hundrede år uden at de talende er blevet enige om at vælge den ene af reglerne.

Sprog og system

Sprog er stabilt og foranderligt på en og samme tid. Vores sproglige praksis er styret af faste regler. Lige indtil vi selv laver om på reglerne. Men hvis det er sådan, så kan man godt undre sig over at sprog overhovedet er praktisk muligt.

Sprogforskere og sprogfilosoffer har da også gennem tiderne undret sig over dette. De har faktisk undret sig så meget at de for at forklare det tilsyneladende paradoks har smidt barnet ud med badevandet: Den sproglige praksis er blevet skilt ad i et abstrakt sprogsystem og en sprogbrug. Men herved er de talende blevet frataget ordet, de har ikke noget at skulle have sagt over systemet. Hvis de siger noget som ikke er foreskrevet i regelsættet, har de forbrudt sig mod systemet. De har forbrudt sig mod sproget, for ved samme lejlighed hvor sproget blev skilt ad i system og praksis, blev systemet udnævnt til at være det egentlige sprog. Det folk går og siger til hinanden når de taler sammen, er ikke andet end en manifestation af systemet.

Den absurde konsekvens af dette sprogsyn er at de talende er blevet sat uden for sproget. Men man kan ikke isolere et delaspekt af den totale sproglige praksis og hævde at den er tilstrækkelig, at den er autonom. Det kan man ikke gøre uden at ødelægge sprog som helhed.

De personer som taler og skriver, er selv en del af det sproglige system, og uden dem – os – var der ikke noget sprog. Det er os selv som laver reglerne for sprog under udførelsen af det. Sprog foregår når personer interagerer, og for

at finde ud af hvad sprog er for noget, må det anskues på disse præmisser.

Det er faktisk ikke så let at indse hvorfor det traditionelle sprogsyn er en fejltagelse. I sprogundervisningen i skolen er vi blevet instrueret i at det grammatiske system er indiskutabelt og den højeste sproglige realitet, både i dansk og fremmedsprog.

Sprog består af sætninger, der igen består af mindre dele, sætningsled, som igen består af ord, der igen består af mindre dele, rødder, stammer, afledningsendelser og bøjningsendelser. Systemet angiver præcist hvordan alle disse dele kan kombineres til korrekte sætninger.

Men vi taler ikke i sætninger. Sætninger er – ligesom grundled, udsagnsled og genstandsled – grammatiske konstruktioner som har gjort det nemmere at lære folk et fremmedsprog på grundlag af deres modersmål.

Modersmålet lærer man som bekendt til fuldkommenhed uden nogen sinde at have hørt om de grammatiske termer. Selv om mange danskere der har kæmpet med fx den tyske grammatik i deres skoletid, kan have svært ved at tro det, så klarer tyskere sig strålende på tysk uden at ane hvad kasserollebøjninger og dobbelte konjunktiver er for noget, fordi det er deres modersmål.

Modersmål og fodboldmål

I det traditionelle sprogsyn opfattes de sproglige regler ligesom reglerne i fx fodbold. Ligesom fodboldspillerne ikke kan spille fodbold med mindre de følger spillereglerne, kan sprogbrugerne heller ikke forme korrekte sætninger med mindre de overholder sprogreglerne. Sprogbrugerne kan bruge alle sprogets regler, men de kan ikke overtræde reglerne. Regelsystemet er konstant, men brugen er variabel. Sprogreglerne afstikker

grænserne for sprog på samme måde som folboldreglerne begrænser hvilke typer af boldbehandling der tæller som fodboldspil. Tænk bare på hvad der ville ske i en fodboldkamp hvor spillerne – mens de spillede – lavede om på spillereglerne.

Hvis reglerne for fodboldspillet skal ændres, er man nødt til at gøre det på et tidspunkt hvor man netop ikke spiller fodbold, men kun taler om det. I basketball og håndbold er en sådan midlertidig afbrydelse, *timeout*, indskrevet i regelsættet. Kampuret standses, og træneren og spillerne kan diskutere spillet og taktikken, men de kan kun diskutere forvaltningen af de eksisterende regler. Selve regelsættet kan de ikke ændre på. Der kan spilles et utal af forskellige fodbold-, håndbold- og basketballkampe, men regelsættet holdes altid konstant mens kampene foregår.

Denne mulighed for at afbryde spillet findes ikke i den sproglige praksis. Vi kan ikke på noget tidspunkt afbryde sproget og stille os uden for det, for hvilket sprog skulle vi så tale om sproget på?

Vi er i sproget hele tiden – også når vi laver om på reglerne. Vi kan midlertidigt afbryde emnet for den samtale vi er i gang med og lade den tage en anden drejning hvis der opstår problemer med forståelsen, men vi kan ikke forlade sproget mens vi koordinerer hinandens forståelse. Vi kan ikke komme uden for eller bag om sproget.

Sprog er nemlig *ikke* som fodbold. Sprog består ikke bare af sætninger som består af ord, sat sammen efter bestemte regler defineret i et overordnet, selvtilstrækkeligt regelsystem. Man kan ikke bruge sprog på samme måde som man kan bruge spillereglerne til at spille fodbold efter, og lægge fra sig når man ikke spiller fodbold længere. Man kan ikke

sætte sproget på hylden når man ikke har brug for det længere, og tage det ned og slå op i det når man gerne vil bruge det igen. Sprog er ikke noget redskab.

Måle før mål

Sprog er en aktivitet som praktiseres af personer der interagerer, og som vil noget med hinanden og resten af verden. Man kan ikke adskille personer fra deres sproglige praksis. Uden personer der praktiserede sprog, var der ikke noget sprog. Så enkelt er det. Sprog er et socialt fænomen. Det er absurd at forestille sig at der kunne findes et sprogsystem der fiks og færdig lå og afventede at nogen begyndte at tale det. Sprog er ikke noget der kommer dalende ned fra himlen som Dannebrog. Sprog forudsætter personer. Måle kommer *før* mål.

Det grammatiske system er en abstraktion foretaget af grammatikere. Det er et forsøg på at generalisere og systematisere en del af den faktiske sproglige praksis, at finde frem til de regler som folk tilsyneladende følger, men er dermed kun en beskrivelse af visse træk ved det der bliver sagt og skrevet.

Det er imidlertid ikke nogen helt trivial opgave at finde frem til systemet som det viser sig i det sprog folk frembringer. For det første er det ikke alt det vi siger, som passer til grammatikernes sætningsdefinitioner. For det andet er der et kompliceret hønen eller ægget-problem gemt i selve bestræbelsen.

Da brugen skal forestille at være en manifestation af systemet, burde man bare kunne registrere al den brug man kan komme i nærheden af. Men hvordan bærer man sig ad med at afgøre om et udtryk følger de regler man er i færd med at opdage og formulere?

Når sprogforskerne støder på et udtryk som de selv finder afvigende og overraskende, hvordan afgør de så om

der er tale om et regelbrud eller en ny regel? Selve ideen om et overordnet abstrakt sprogsystem kommer til kort over for den mangfoldighed og variation som fremgår af den faktiske sproglige praksis. Der går kun én vej til systemet, og den går gennem brugen, men hvis systemet regulerer brugen, hvordan skal man så forklare at brugen kan manifestere fænomener som systemet slet ikke foreskriver?

Det grammatiske system bestemmer ikke over den sproglige praksis, det er blot udledt af denne praksis, men mange grammatikere ser ikke sådan på det. Endnu. Heller ikke personer som i skolesystemet er blevet instrueret i den autonome grammatiks faste regler, har let ved at erkende de forkerte antagelser om sprog som ligger bag det traditionelle sprogsyn.

Tilhængerne af dette sprogsyn vil måske indvende at hvis sprogets regler ikke findes i et overordnet abstrakt system man kan appellere til, så er alt tilfaldt, og så er der ingen faste retningslinjer. Sproget risikerer at gå i opløsning, forfalde, blive ubrugeligt. Det er der dog ingen fare for.

Vores sproglige praksis bygger på en forpligtende social kontrakt. Vi kan tale om verden præcis som vi lyster. Men vi skal finde ud af at blive enige om hvordan vi vil gøre det. Vi er nødt til hele tiden at koordinere og afstemme vores sproglige valg med hinanden. Hvis ikke man lever op til de andres forventninger, bliver man enten rettet, tiet ihjel eller misforstået. Ingen kan forvalte sproget efter forgodtbefindende. Vi er bundet til hinanden i sprogfællesskabet i ubrydelig indbyrdes afhængighed.

Ideen om det abstrakte sproglige system lader til at skulle forklares i et udtalt behov for sproglig tryghed snarere end i realiteternes verden. Vi har opfun-

det systemet som en overindividuel og objektiv appelinstans hvortil vi har kunnet rette vores sproglige tvivl. Men hermed har vi glemt os selv og hinanden.

Sproget er os, og vi behøver bare at vende os til dem vi taler med, og spørge: Hvad hedder det?

*Dorthe Duncker, f. 1963
adjunkt i dansk sprog
Københavns Universitet*

Op sønderefter og ned nordpå

Retningsangivelser til søs

Retningsangivelser er ofte overraskende og uforudsigelige. Overraskende er det således, når fiskerne i Kerteminde taler om at sejle *op til Sprogø*, og fiskerne i Dragør om at sejle *ned til Hven*. For *op* plejer at angive retning mod nord, og *ned* retning mod syd, og de fleste landkrabber vil nok mene, at man fra Kerteminde sejler ned til Sprogø, og fra Dragør op til Hven. Hvorfor har fiskerne 'byttet om' på *op* og *ned*?

Op mod strømmen

Min umiddelbare teori er, at det er strømforholdene, der har bestemt, hvad der er *op* og *ned* i sunde og bæltet. Som bekendt sejler man *op mod strømmen*. I bogstavelig forstand går det ikke op ad bakke, men det kan føles sådan, især når strømmen er hård. Og når vi 'sejler *op ad åen* og sejler *nedad igen*', så er det formentlig også strømmen i åen, der har bestemt, at *op* betegner retningen mod åens udspring og *ned* retningen mod dens udløb. Det er ikke verdenshjørnerne og næppe heller niveauforskelle.

Nu går strømmen i Øresund og Bælt-havet ikke altid i samme retning, men den *fremherskende* retning er fra syd mod nord – fra Østersøen mod Kattegat. Det fremgår både af naturvidenskabelige data og af fiskernes egne beretninger. Ifølge havbiolog Jørgen Møller Kristensen tilføres Østersøen hvert år 400 km³ ferskvand, dels fra nedbør og dels fra de store floder, der har deres udløb i Østersøen. Og hele denne vandmængde har sit afløb gennem Øresund, Storebælt

og Lillebælt. Ved storme fra nord føres der også vand den modsatte vej. Det er saltet end Østersøens vande og går derfor hovedsagelig langs bunden. Derudover er der i mindre målestok et vist strømskifte på grund af tidevandet.

En af Storebæltsfiskerne fortæller tilsvarende om strømforholdene på en båndoptagelse. Interviewerens spørgsmål er sat i parentes:

(Er der regelmæssig strøm?) Ja når det er godt vejr, almindeligt vejr, så skifter den cirka hver sytte time. Men hvis hun (vinden) står sydlig og sådan noget, så kan den *rende søndenvand*, som vi kalder det – det kan løbe i flere dage. (Men det skifter altså?) Jaah – det er mest søndenstrøm. (fisker William Jensen, Revsøre).

Også en gammel fisker fra Bagenkop på Sydlangeland beretter om søndenstrøm i bæltet, her Langlandsbæltet. Han er født i 1886 og begyndte som fisker, før man havde motor i bådene.

Der har jeg våren med til i fire år, at ligge dér og ro, fra jeg var fjorten til jeg var atten år. Og vi roede helt *ned* til Tranekær (på Nordlangeland) og rundt omkring. (Men det skulle jo være forholdsvis stille vejr, for at I kunne ro?) Blikstille. For ellers havde vi jo ikke nødvendig at ro, for det var jo gode sejljoller jo. Men det var jo altid når vi skulle hjem – det var det længste, forstår du, for der er jo gerne søndenvande, når det var fint vejr. (fisker Henry Theodorsen, Bagenkop).

Det mest slående vidnesbyrd om strømretningen har vi imidlertid fra fiskerne langs Øresund. For dem betyder ordet *strøm* ganske enkelt søndenstrøm, mens nordenstrøm hedder *flod*, fx fra en ældre kilde: 'Vandet som kommer ind af Nord Søen kaldes *Flood*, og det Vand, som kommer fra Øster Søen og gaar ud igjennem Sundet, kaldes *Strøm*, som begge mødes ved Cronborg' (Oekonomisk Journal 1757 side 366), eller fra nyere tid: 'I kan tro der er gang i den, når den kommer der nord fra, altså *flo-den*'. (fisker Alfred Jensen, Tårnbæk).

Datamateriale

Materialet til denne artikel kommer fra Institut for Dansk Dialektforskning, hvor man både har mange optegnelser med ældre fiskere og mange båndoptagelser, især fra de sidste 25 år. På kortet på næste side er det angivet, fra hvilke lokaliteter der er eksempler på *op* og *ned* (og *oppe* og *nede*) ved sejlads i Øresund og Bælthavet. Overalt siges der næsten undtagelsesløst *op* om retningen sydpå og *ned* om retningen nordpå. Det kan illustreres med en række udvalgte eksempler, alle taget fra båndoptagelserne. (Bemærk, at fiskere sjældent bruger ordet *sejle*. De går, løber og render til søs).

Øresund

Dragør: (Det er ikke *oppe* ved Hven, I fisker? Det er for langt *oppe*?) Ok, ok, der er vi ... jo der har jeg sgu været *nede* og fiske sild så mange gange.

Dragør: (Var det ikke så langt væk herfra?) Næh – et stykke her fra Dragør sønderefter. *Oppe* ved noget der hedder Aflands Hage (sydenden af Amager).

Skovshoved: Det var noget drivis, der kom *ned* fra Østersøen.

Tårnbæk: Så går den (strømmen) *ned* nordpå.

Tårnbæk: Så løb vi *ned* ved Skodsborg, og nogen løb længere *ned*.

De svenske Øresundsfiskere har samme retningsangivelser som de danske. Fx sejler fiskerne i Vikhög mellem Landskrona og Malmö *ner till Landskrona* og *upp till Malmö*, og andre fiskere sejler 'hela vägen ifrån Helsingör *uppåt Köpenhamn*'. Sprogbrugen er registreret i Dialektarkivet i Lund.

Storebælt og Langelandsbæltet

Onsevig: Vi fangede nogle små torsk, som vi leverede *ned* til Skælskør filetfabrik. Somme tider sejlede vi med en båd som kunne tage 4000 pund torsk eller sådan noget, *ned* til filetfabrikken. ... En del år hentede vi det (bestik til krogene) i Skælskør, når vi var *nede* med torsk til filetfabrikken.

Karrebæksminde: Og vi løb til Ager-sø, eller *ned* i Korsør fjord eller *ned* i Basnæs bugt.

Bagenkop: Vinden kommer *nede* nord fra.

Skårup strand: Så drev vi *nedad* mod Korsør og kom der *ned* forbi.

Revsøre: Vi løb som regel *ned* til Romsø, når vinden var nordvest, og så var der nordenstrøm, og så drev vi her *op* efter Knudshoved til hen mod dagningen. ... Vi var kun tre fire både her fra kysten (der drev med sildevod), men så var der alle dem *nede* fra Nyborg.

Kerteminde: Og så ... fiskede vi *nede* fra Korshavnen, *nede* ved Fynshoved.

Kerteminde: Jeg har da våren med til vi har rendt *op* til Sprogø, der midt om vinteren, og sat kroge.

Lillebælt

Barsmark: Min fader havde æ båd. De fiskede jo hel *nede* ved Årø Sund der om sommeren, efter rødspætter.

Ørby Hage: Det lærte vi efter genfor-



eningen, da de danske fiskere de kom nede fra Skærbæk og Kolding fjord.

Aborg Minde: Men de satte dem (åleruserne) rundt *dernede* i noret (Emtekær Nor, lidt nord for Aborg Minde).

Aborg Minde: Først satte vi nogen (bundgarnspæle) *hernede* – *dernede* – ud efter Wedellsborg (nord for Aborg Minde).

Båring: Så roede de med jollen *op* til Kolding, med en båd sild, og dem solgte de til en gartner *oppe* i Kolding. Han købte sildene til gødning.

Båring: Men der lå de jo *oppe* i bæltet (Lillebælt), og de lå og drev med sildegarn om efteråret.

Et gammelt Danmarksbillede

På nyere tids korttegninger eller atlas

vender nord altid op, og det er formentlig det, der ligger til grund for, at vi siger *op* om retningen mod nord. Men i gamle dage, før korttegninger blev almindelig udbredt, var man ikke bundet af kortbilledet, og der gjaldt derfor andre regler. Man kan således betragte *op* og *ned* i Sund og Bælt som et levn fra en tid, hvor det var højdeforskelle – og strømforhold – der var bestemmende for sprogb Bru gen.

I denne sammenhæng er det interessant, at man i store dele af Jylland – især Vestjylland og Sønderjylland – i ældre tid sagde *op* til Kiel, *op* til Hamborg, *op* ad Holsten, *oppe* i det tyske, og omvendt mod nord *ned* ad Jylland, *længere nede* i Jylland – også ved færdsel til lands. Fx tog man fra den vestjyske

landsby Darum *sønder op til Hamborg*, og fra den sønderjyske landsby Vodder *ned i Jylland*, til Nørrejylland (selv om Vodder ligger i et hul). Her er der tale om, at Jylland betragtes som et lavland i forhold til Tyskland. Og måske har man overtaget denne opfattelse fra tyskerne, for hvem *die Niederländer* ikke er lande mod syd, men lavtliggende lande mod nord – ved udmundingen af de store floder, der løber *oppe* fra de højtyske lande *ned* i de lavtyske. Ifølge Rheinisches Wörterbuch går man således fra Köln *op* Bonn (mod syd, længere *oppe* ad Rhinen). Og ifølge Schleswig Holsteinisches Wörterbuch siger (eller sagde) man: *ik will up na Dütchland 'hinauf nach Deutschland'*, og i Ditmarsken: *na Hamborg rop*.

At der i dansk kan være tale om påvirkning fra tysk, understøttes af, at det netop er i vestjysk og sønderjysk, at sprogbrugen er udbredt, for Vestjylland og Sønderjylland er de egne i Danmark, der har haft mest kontakt med Tyskland, og hvor dialekterne har flest tyske lån. Men sprogbrugen har tidligere været mere udbredt. Således skriver sjællænderen Peder Syv i 1663, at 'de Romere ere aldrig komne langt *ned* i Tydskland', hvormed han må mene langt mod nord. Og en gammel mand fra Falster har i 1935 gengivet et replikskifte, der fandt sted 'for en menneskealder siden' mellem to gamle koner: 'Finland, hvor er det? – Åh, det er et sted *oppe* i det *tyske*'. Det kunne nu tænkes, at fiskernes brug af *op* og *ned* var en rest af dette gamle Danmarksbillede, hvorefter Tyskland lå *oppe* og Danmark *nede*, og at deres sprogbrug således intet havde at gøre med strømforhold. Denne forklaring er mest oplagt, hvad angår de to sønderjyske fiskere, og især fiskeren fra Barsmark, som ikke kun taler om, at de fiskede *oppe* i *Allsund*, men også om, at

hans fader var *oppe* *fra Angel*, landskabet syd for grænsen. Fra de øvrige lokaliteter er der ingen tilsvarende vidnesbyrd.

Andre farvande

For at belyse spørgsmålet om det gamle Danmarksbilledes betydning kan man sammenligne med den sprogbrug, man finder hos fiskere i andre farvande end Sund- og Bælthavet, fx hos de jyske Vestkystfiskere, Læsøfiskerne og de sjællandske Kattegatfiskere.

Vestkystfiskerne er ikke helt lette at blive kloge på. Dialektinstituttet har en del båndoptagelser fra fiskerlejerne langs Thykysten, fra Agger til Hanstholm. Normalt bruges ordene *op* og *ned* slet ikke på disse bånd – for man sejlede som regel ikke *op* og *ned* langs kysten. Der er dog en gammel fisker fra Vigsø (f. 1900), der siger 'a kan huge (huske) vi var *nede* i Skagen'. Men omvendt har en gruppe midaldrende fiskere fra Nørre Vorupør oplyst, at de sejler *op til Skagen* og *ned til Thyborøn*. Formentlig er der tale om, at den gamle fisker har det gamle vestjyske Danmarksbillede, mens de lidt yngre fiskere har det moderne.

Læsøfiskernes sprogbrug er beskrevet af Arne Espegaard i bogen *Liv og sprog på det svundne Læsø*. Fiskerne her sejler *op til Skagen* og *ned til svenskekysten*. Måske har vi her et levn af den gamle vendsysselske orientering, hvor *op* bruges om vestlig retning og *ned* om østlig. Og ifølge Arne Espegaard, der også har beskrevet sproget i Vendsyssel, kan denne orientering skyldes afsmitning fra sejlads på Limfjorden, hvor man sejler *op* i fjorden mod Agger og *ned* mod munden ved Hals.

De gamle sjællandske Kattegatfiskere er kun repræsenteret ved to bånd,

fra Tisvildeleje og Liseleje. Fiskerne her sejler som alle andre *op*, når de sejler sydpå i Øresund eller Storebælt, og *ned*, når de sejler nordpå. Fx fortæller Tisvildelejefiskeren, at de sejlede *op* med en ruse torsk til Gammelstrand (i København) og solgte dem til madammerne *deroppe*. Og når de fiskede med drivgarn, sejlede de *hen i Storebælt* ud for øen Hjelmsø (mod vest), og herfra drev de nordefter *ned ud for Grenå*, med strømmen fra Storebælt.

Også om sejlads langs Kattegatkysten kan fiskerne bruge *op* og *ned*: 'Der var jo mange af hundestederne der kom *herop* (til Tisvildeleje), for det var *heroppe* ud for Tisvilde, at der var hummere'. Tilsvarende fortæller en Gillelejefisker i en skriftlig kilde, at de lå *nede ved Rågeleje*. Kysten går fra sydvest til nordøst, og sydvest er *nede*, mens nordøst er *oppe*.

Om lokaliteter i Kattegat siger Kattegatfiskerne *ovre* og *ude*. De fiskede *ovre ved Hesselø* (nord for Sjælland), og de handlede med svenske fiskere *ude i Anholt havn*. Men i et enkelt tilfælde bruges ordet *nede*. Tisvildelejefiskeren fortæller, at de i perioder 'stationerede' i Hals og fiskede *dernede fra*. Formentlig er der tale om Hals ved Limfjordens munding, og *nede* betegner da nord.

Endelig fortæller Liselejefiskeren, at han sejlede til Esbjerg, for 'der var jo rødspætter inde ved land *deroppe*, og så skulle vi jo prøve det'. *Deroppe* i forhold til hvad? Sejlede han rundt om Grenen eller gennem Kielerkanalen *op* til Esbjerg? Det ved vi desværre ikke.

Konklusion

Min undersøgelse har ikke entydigt kunnet bekræfte min teori om, at sprogbrugen mht. *op* og *ned* i Sund og Bælt er bestemt af strømforholdene. For også uden for Sund og Bælt forekommer *op*

om syd og *ned* om nord. Det gælder for Vestkystfiskernes *nede* i Skagen, og formentlig også for Kattegatfiskernes *dernede ved Hals* og *deroppe ved Esbjerg*. Denne sprogbrug kunne tyde på, at *op* og *ned* til søs var et levn af det gamle Danmarksbillede.

Men hvad så med de skånske fiskeres brug af *op* og *ned* i Øresund? Deres sprogbrug kan næppe forklares ved det gamle Danmarksbillede. Så måske er retningsangivelserne bestemt dels af det gamle Danmarksbillede og dels af strømforholdene. De to forklaringer behøver ikke at udelukke hinanden.

Karen Margrethe Pedersen, f. 1944
lektor
Institut for Dansk Dialektforskning
Københavns Universitet

Zeitgeist og trends i dansk sprog

Om tyske og engelske ordlån

Intet sprog og ingen kultur er som en ø, der ligger fuldstændig isoleret midt i havet. Alle har de kontakt med andre sprog. I nogle perioder går kontakten mere fra ét sprog til andre sprog. Til andre tider er det andre sprog, der giver impulser og låner ud af den teknologiske udvikling til igen andre sprog og kulturer. Det moderne danske sprogs udvikling hen imod det engelske er i disse dage genstand for adskillige undersøgelser. I moderne dansk forekommer de mange engelske sproglån for nogle lige så ulidelige som unødvendige. For andre derimod er de tegn på vores nødvendige, livgivende og kreative kontakt med andre lande og kulturer.

Hvilke sprogbrugssfærer er vigtige?

Sprogets brug lader sig opdele i vigtige sprogbrugssfærer. De svenske sprogforskere Telemann og Westman deler sprogbrugssfærene op i privatsfæren, samfundssfæren og den globale sfære. De opfattes som forskellige sfærer i sprogets brug. Medierne er samtidigt allestedsnærværende inden for alle sfærer. Tillempes man Telemann og Westmans model (fra 1998) til danske forhold, kunne det se således ud:

Privatsfære		Samfundssfæren		Globalsfæren
Hjemme	M	Skole, Uddannelse	M	
Sygepleje	E	Sygepleje	E	Medicin
	D	Teknik	D	Teknik
	I	Forskning	I	Videnskab
Venner	E	Offentlige anliggender	E	International politik
Fritid	R	Kulturliv	R	Kulturindustri
Arbejdsplads		Forretningsliv		Kommerciel aktivitet

Nærprog

Standardsproget

Dansk

Engelsk

Sprogudviklingen i den globale sfære

Sproget i den globale sfære består i vores tid i stadig stigende grad af ord og udtryk af engelsk oprindelse. Tidligere tiders globale sprog, der havde betydning for dansk, var set i historisk rækkefølge latin og græsk, nedertysk, højtysk, i en forbigående periode fransk og så siden slutningen af det 19. århundrede engelsk. Dengang dominerede det britiske engelsk, hvad nok var naturligt i en tid da The British Empire beherskede verdenshandelen. Dog forekom de relativt få ordlån på daværende tidspunkt umærkelige for os, fordi engelsk kultur dengang stod os nærmere og fordi det danske rige – og sprog – måske nok var sig selv nok.

Den globale påvirkning fra det engelske sprog satte rigtigt ind efter anden verdenskrig, da Danmark placerede sig i den vestlige del af verden, der langsomt, men sikkert orienterede sig efter »the american way of life«. Den østlige del af Europa blev nødt til at orientere sig efter russisk. Men da jerntæppet faldt i 1990, begyndte østlandene ligeledes at orientere sig efter international engelsk/amerikansk sprog og kultur. Påvirkningen fra engelsk til dansk sprog kan i dag konstateres på alle områder. Indenfor international handel sker kommunikationen over grænserne på engelsk. Indenfor videnskaberne kommunikerer videnskabsmænd på engelsk. Den internationale forskning finder overvejende sted på dette sprog – om end det bruges som videnskabeligt pidginsprog, d.v.s. som kontaktsprog. Men det er efter min mening et faretegn for et sprogs selvværd, når man i samfundssfæren selv udelukker sit eget sprog. Dansk 'Videnskabsfond' udbad sig f.eks. her i 2001 et resume af projekter *kun* på engelsk! Og det endda i en

sfære, der ligger inden for vores egen indflydelse!

I dag influerer engelsk på flere måder danske politikeres sprog: frem for alt igennem tiltagende engelsk sprogbrug i internationale institutioner. Inden for FN har det engelske – til Frankrigs store fortrædelighed – overtaget rollen som dominerende embedssprog. Inden for EU er dansk de jure også embedssprog, men de facto benytter danske politikere sig for nemheds skyld hyppigt af et større sprog – hvilket i dag i tiltagende grad er engelsk. En anden væsentlig faktor for sprogudviklingen med stor betydning for vor dagligdag, er, at vi selv kan følge politiske begivenheder direkte på engelsk i de moderne medier. Navnlig bør betydningen af den sproglige påvirkning igennem tv og internet som sprogimportører fra den globale sfære ikke undervurderes.

Sprogudviklingen i samfundssfæren

I det følgende har jeg valgt især at lægge vægt på ordstoffet på det juridiske og økonomiske fagområde. Inden for samfundssfæren foregår der i disse år en intensiv sprogkamp imellem dansk og engelsk indflydelse. I denne sfære dominerer dansk dog navnlig i juridisk fagsprog, hvor det indtager en solid position. Inden for andre fagsprog tager det engelske teten i sprogbrugen således især i det moderne danske økonomiske fagsprog eller – selvfølgelig – inden for IT-branchen. Generation @ taler engelsk.

De officielle dele af sproget består af embedssproget i forvaltningen og retssproget ved domstolene. Disse nationale dele af den officielle sfære indebærer en institutionaliseret sprogbrug. Disse officielle dele af sprogbrugen ændrer sig meget langsomt på grund af

den garanterede brug i vores love og forordninger. Også den lange og meget grundige uddannelse af jurister foregår endnu fortrinsvis efter nationale sproglige forbilleder, idet lovtekster og lærebøger overvejende er danske. Den danske lovgivningsprocedure indebærer en grundig behandling af lovene på nationalsproget. Før en lov kan stadfæstes, skal den igennem folketingsbehandling, udvalgsbehandling, betænkning, vedtagelse i folketinget efter tre behandlinger osv. Denne institutionalisering af lovprocessen efter en lang dansksproget tradition garanterer en solid sprogbehandling på dansk. Selv de lovforslag, der er stærkt præget af den særlige EU-terminologi, går igennem denne danske sprog mølle og ender som nogenlunde normalt lovdansk. På den måde er der indbygget garantier for sprogbrugen på dansk. Dette løvsprog er, når man sammenligner det med vores dagligsprog, selvfølgelig kraftigt præget af kancellistilen. Det er et generelt problem for sproget i lovtekst-genren.

I henhold til Teleman og Westmans model befinder disse fagsprog sig inden for samfundssfærens sprogbrug. Eksemplerne her i artiklen stammer navnlig fra det officielle sprog, dvs. fra jura, lovgivning og økonomi.

Sprogudviklingen inden for privatsfæren

Inden for privatsfæren har det danske sprog langt den overvejende position. I privatsfæren er der ikke opstået behov for generel tosprogethed eller for generelt at bruge andre sprog end dansk. Vi leger med, krammer og skælder stadig ud på vores børn på dansk. Og dermed finder den vigtigste del af den sproglige socialisering sted på dansk. Mediernes engelsksprogede påvirkning er dog umiskendelig i vore dage. Radio, tv og

internet kommer helt ind i familierne. Musikken vi hører og tv-serierne vi ser, er mest på engelsk. Foran computer-skærmen foregår interaktionen fortrinsvist på engelsk eller på et dansk, der er meget præget af engelsk. Men generelt set, så er sproget, vi taler med vores børn, stadig dansk. Nok kommer og går der adskillige enkeltord ind i vores dagligdag, når legetøjet skiftes ud med nyt af engelske oprindelse, f.eks. pokémon, gameboy, inliner, playstation og game-computer. Vi taler immervæk stadig samme sprog med vores børn, slægt, venner og kolleger – nemlig dansk.

Engelsk – et *must* i nudansk?

I dag over det engelske sprog stor indflydelse på moderne dansk. Sprogudviklingen retter sig generelt efter engelske forbilleder idet engelske ord og vendinger bruges direkte eller engelske vendinger »oversættes« til dansk. Sprogmanden Knud Sørensen stiller i sin afhandling fra 1995 om *Engelsk i Dansk*-spørgsmålet: Er det et *must*? Og her må vi spørge os selv: er det nødvendigt at overtage fremmede ord?

Vi spiser *fast food*, *hamburger* og *soft ice*, dyrker *jogging*, *aerobic* eller *bodybuilding* og danser *boogie*. Vi læser en *reader* eller et *magasin*, ser *tv* med *speakers*, *ankermænd* og *shows* og andre *events* med *entertainere*. Vi *tilter* når det, vi er *hooked på* bare ikke kan *checkes ud*. Vi siger *yes!* eller *okay*, når vi mener »nå«, »ja« eller »jo« som fyldeord i en konversation.

Tænder vi *computeren*, går det *absolut bananas* med det engelske: *keyboard*, *desktop*, *motherboard*, *harddisk*, *laptop*, *fil*. *Driver* er ikke lavet af sne. *Rom* er ikke en by i Italien eller noget til at drikke. Når andre fortæller, at de har fået *ISDN*, behøver man ikke ønske god bedring. Utallige ord viser, at nu er vi i

en sprogsfære, der *boomer* og hvor dansk i sig selv ikke rækker.

Idag er låntagningen fra tysk tilsyneladende sovet helt ind. Når vi ser bort fra enkelte fagudtryk fra kemien og fysikken, er det meget få ord, der kommer til os fra tysk i dag. Måske *gummiparagraf*, *krimi*, *krybespor*, *techno*, *spøgesbilist*, *nøglefærdig* og *sporriller* (hvad skete der egentlig med ordet *vognspor*?).

Tysk – *Zeitgeist* i dansk sprog-historie gennem mange år

Når vi betragter f.eks. en moderne dansk avistekst, kan det til tider være meget vanskeligt at erkende, hvilke ord der er oprindeligt danske, og hvilke der er oprindeligt tyske. Tidspunktet for optagelsen i det danske sprog ligger så langt tilbage, at ingen »normallæser« mere kan genkende de oprindelige ord. Derimod føles mange engelske ord stadig fremmede i dansk, fordi stavning og udtale ikke helt følger dansk udtale eller retskrivning.

Vore dages sproglige situation ligner mest af alt middelalderens. I den periode fra ca. 1100 til 1500 overtog vores modersmål adskillige ord, sproglige konstruktioner og kulturelle institutioner fra først plattysk og senere højtysk. De sproglige lån forekom dengang – ligesom i dag fra engelsk – inden for næsten alle sproglige sfærer. Både hverdagssproget og fagsprogene blev stærkt domineret af tysk og plattysk. Dengang var baggrunden for lånene selvfølgelig den økonomiske og kulturelle magt, der fra ca. 1100 til i løbet af det 16. århundrede udgik fra hansestæderne i Nordtyskland. Med kontakten til hansaen skete der en rivende udvikling i samhandelen, og der gik et kolossalt »ryk« i kommunikationen landene imellem i bredere forstand end tidligere. Dengang

gik den sproglige låntagning fra tysk imidlertid langt mere diskret for sig end i dag fra engelsk. Hansestædernes sprog, det plattyske, lå nemlig forholdsvis tæt på de nordiske sprog.

Hvis man generelt taler om en trussel mod et sprog, så var dansk reelt nok mest truet i den senere middelalder. Dengang boede tyske håndværkere fra hansestæderne her i landet. Tyske købmænd drog gennem købstæderne, hvor de på markederne falbød deres varer på et mere eller mindre gebrokkent dansk fyldt med nedertyske udtryk. I en senere periode talte ifølge en folketælling fra 1699 ca. 20 % af befolkningen i København tysk. Om denne senere periode taler man om, at ægte tosprogethed var almindeligt i Danmark.

Højtysk indflydelse fra 1500

Låneperioden fra tysk fortsatte til langt efter middelalderen og hansetiden. Også ældre nydansk fra 1500 til 1700 overtog mange ord fra højtysk. Moderne tysk anser man for at starte i 1522 med Luthers oversættelse af Bibelen fra latin til tysk. Gutenbergs tekniske revolution inden for bogtrykkerkunsten lå samtidigt med Luther. Trykkekunsten gjorde det muligt at masseproducere bøger. Det betød, at der for alvor kom gang i udbredelsen af Luthers bøger og dermed i den evangeliske tro. Gutenberg brugte dengang knap to år og omkring 20 medarbejdere til at trykke omtrent 180 af sin tobinds Bibeludgave på i alt 1282 sider. De ca. 49 stykker, der er tilbage, er i dag næsten ubetalelige minder om en svunden teknik.

I løbet af tiden hentede danske konger adskillige tyske embedsmænd til København, hvor de i det tyske kancelli blev sat til at administrere de såkaldte »Tyske Provintzer« på tysk. Bernstorfferne, tysksprogede embedsmænd i

Danmark, blev omkring 1760 hentet til landet af den danske konge for at omorganisere den forældede danske administration. Morsomt nok skrev Bernstorffbrødrene, der var blevet tro danske embedsmænd, senere hen private breve til hinanden på fransk.

Det tyske sprog var de dannedes og kulturens sprog – og påvirkningen foregik på samme måde som i dag fra engelsk. I de første årtier af det 19. århundrede var der nok ikke tale om en udveksling imellem dansk og tysk, men om en ensidig adaptering af tysk sprog. Senere i romantikken – Klopstock, Hainbundt – kan man nok snarere karakterisere forholdet som en kulturudveksling – i hvert fald hvad Nordtyskland angår.

Christian Wilster beskriver sprogkontaktsituationen for dansk i begyndelsen af det 19. århundrede. I sit ofte citerede »Hyldestdigt til Holberg« fra 1827 beskriver han det danske sprogs brugssituation spøgefuldt, men ret træffende:

»Før var der knap skreven på Dansk en Bog,
som ret kunde Hjerterne hue
(...).
Hver Mand, som med Kløgt gik i Lærdom til Bund,
Latin på Papiret kun malte,
med Fruerne Fransk,
og Tydsk til sin Hund,
kun Dansk med sin Tjener han talte.«

Sprogbrugen i Danmark dengang kan dermed ikke kendetegnes for at være ens inden for de forskellige sfærer. Dansk var den jævne mands sprog. Mens de uddannedes sprog var latin, fransk og tysk. Det var dermed også præget af forskellig sprogkontakt inden for de forskellige sfærer.

Sproget i dansk forvaltning, jura og økonomi

Nok er de vigtigste långivende kontaktsprog i dag engelsk og amerikansk. Men selv i vore dages Danmark bærer forvaltningssproget, de juridiske og de økonomiske fagsprog mange præg fra tysk. Siden 1955 har Dansk Sprognævn gjort sit til at kancellisproget er blevet mere borgerventligt. Og jævnligt sendes ansatte på alle niveauer i administrationen på kurser i kommunikation for at lære at skrive borgernært og forståeligt. Udtrykket *kancellisprog* stammer i øvrigt fra middelhøjtysk *kanzelie* med betydningen 'et rum i en myndighed, især om en retssal, der er indhegnet med skranker'. Ordet er igen et lån fra latin *cancelli*, der betyder skranker.

Men inden for dansk forvaltningstradition taler man den dag i dag stadigvæk om et *anliggende*, en *forvaltningsakt*, en *retsakt*, en *forordnings* ikrafttræden. Selv betegnelsen for de 14 danske *amter* og *statsamtet* er ligeledes fra tysk forvaltningstradition.

Inden for dansk jura taler man i vore dage om *retsgrundsætninger*, om *viljeserklæringer*, *retsforbindende tilsagn*, *købesum*, *pant*, *fuldmagt* og om *zumutbarheit*. Sidstnævnte udtales på dansk med et s som første bogstav. Men navnlig inden for moderne erhvervsjura dukker der i stigende grad udtryk fra engelsk eller amerikansk op: *holding*, *leasing*, *factoring*, *franchise*, *e-commerce*, *bad practice*.

Inden for de økonomiske fagsprog har man i efterkrigstiden orienteret sig efter amerikanske forbilleder, således taler moderne danske økonomer gerne om *marketingresearch*, *break even point*, *cost-benefit*, *true and fair view*, *public relations*, *merchandisere*, *bundlinje*, *global player* osv. osv. Under læsningen af en nyere økonomisk rap-

port, får man nærmest indtrykket af, at moderne dansk i dag er for ordfattigt til at kunne bruges til at beskrive økonomiske forhold. Man kunne spørge sig, om det mon skyldes mangelfuld dansk-undervisning, engelske lærebøger på de højere uddannelser eller eventuelt den påståede manglende sprogforståelse blandt økonomer?

Men inden for traditionelt *købmandsskab* og traditionelt *bogholderi* og *kontering* er man i sproget stadig meget afhængig af oprindeligt tyske udtryk som f.eks. *bilag*, *indtægt*, *udgift*, *omkostninger*, *fordring*, *postering* eller vendingen *at operere i røde/sorte tal*.

Mange af disse udtryk stammer oprindeligt fra Italien, hvor de i det 13. og 14. århundrede blev opfundet. Adskillige af disse udtryk blev senere i løbet af middelalderen overtaget af sydtysk. Egnen omkring Nürnberg og Fürth var dengang meget *geschæftig*, hvad angår kontakten med italiensk købmandssprog. Ofte gik et italiensk ord vejen til Nürnberg, derefter til Nordtyskland og så blev det lånt til vores danske sprog: *konto*, *aconto*, *postering*, *kreditering*, *bonitet*, *bank*, *balance*, *veksel*, *balance*.

Den, der ikke låner

Sprogpolitik er vel et spørgsmål om tradition og vaner, der i sidste ende for mange berører nationalitetsfølelsen. Men alle sprog optager ord fra andre sprog. De sprog, der ønsker at være oprindelige og originale, risikerer nemt at stå udenfor, når andre optager betegnelser for elektroniske opfindelser eller nye IT-ord. Inden for visse nye brancher, navnlig inden for IT, kan man i dag næppe klare sig med dansk alene. Dog kan man inden for IT-branchen næppe forstå kolleger fra Frankrig, fordi der eksisterer en særlig fransksproget IT-

fagterminologi, der er opstået med kraftig statslig understøttelse.

I dag kan vi ved første øjekast knap forstå en islandsk eller færøsk avis, fordi disse sprog traditionelt forholder sig meget beskyttende. Orddannelsen på begge sprog finder sted efter egne forbilleder. Man har bevidst isoleret sproget overfor andre sprog. Selv som dansker med sproghistorisk baggrund skal man bruge sin sproglige fantasi meget for at forstå et islandsk ugeblad.

Hvad kan man gøre mod fremmedordene?

Ludvig Holberg (1684-1754), der jo egentlig kom fra Bergen i Norge, havde selv et pragmatisk syn på mange ting – også på sproget. Hans egen brug af det danske sprog var så kreativ og enestående, at man i dansk sproghistorie kalder tiden fra 1700 til 1750 for Holberg-tiden. På grund af sin store litterære produktivitet på dansk betegnes han til tider for »den danske litteraturs« fader.

Holberg havde en tolerant indstilling til fremmedord i dansk. I 1754 i sin 415. epistel skriver Holberg om fremmedordene »Vore Nordiske Lærde, hvorunder jeg befatter Tydske, Hollændere, Danske og Svenske, have lang Tiid havt meget at bestille med at rense deres Sprog fra alle fremmede Ord.« Nordiske lærde erstatter fremmedordene med hjemmegjorte ord af egen oprindelse. Engelske lærde optager fremmedordene i sproget og giver dem engelske endelser.

Holberg mente, at nye ord var nødvendige for udviklingen. Holberg selv havde en rationel indstilling til fremmedord. Han mente, at man burde »give Borgerret« til et fremmed ord, når det nu engang var blevet optaget i sproget. Holberg mener, hvorfor dog erstatte »almindeligen antagne og forstaaelige

Ord« med »u-bequemme og u-forstaaelige« ord.

I sin 448. epistel, der udkom efter hans død, demonstrerer han, hvor nødvendige og naturlige mange fremmedord var blevet i det danske sprog. Han skriver her til sin egen store morskab en parodi på »Dansk purisme« hvor han erstatte f. eks. månedsnavnene januar og februar med de gamle danske navne *glugmåned* og *blidemåned*, der på Holbergs tid ikke var i brug mere – ihvertfald ikke i hovedstaden. *Teologien* erstatte Holberg med *den guddommelige Kundskab*, *Medicin* med *Lægekunsten*, en *Autor* eller *Skribent* bliver til en *Skriftmager*, et *Bibliothek* bliver til *Bogsal*. Holberg prøver at vise, at sproget udvikler sig og overtager nye ord, imens andre forældes og glider ud igen. Resultatet er, at vi ikke fuldt ud kan forstå vores bedsteforældres sprog, og det er den pointe, som Holberg bygger sin epistel op over.

Fremmedord er nødvendige

I virkeligheden er det vel en smart ide at låne, for så kan man lære af andres fejl og gøre det bedre. Alle sprog benytter sig da også af lån. Navnlig kan nævnes hollandsk, der i tidernes løb har lånt adskilligt af nabosprogene, men ligesom engelsk også af sprogene i de lande, hvor der var hollandske kolonier.

Først den dag sproget i hjemmene, og dermed dagligsproget i familien, bliver domineret af ord fra fremmede sprog, er der grund til at gøre sig tanker om et sprogs værdi. For bliver hr. og fru Danmarks dagligsprog »spist op« af fremmed indflydelse i det daglige, ja så har det simpelthen ikke været kreativt eller slidstærkt nok til at klare hverdagens kulturelle udvikling.

Fremmede sprog kan også blive mere attraktive end modersmålet for be-

stemte sproggrupper, der præger sprogets udvikling, for eksempel for unge mennesker. I dag mener mange unge mennesker, at det engelske sprog er bedre end dansk til at udtrykke sig på – navnlig til at synge *hits* i de aktuelle *charts* på.

Vi kunne gøre som Ludvig Holberg. Går man i teateret og ser et af hans skuespil, eller når man læser Holbergs epistler, så vrimler det med udtryk fra alle kendte sprog: mange ord fra de klassiske: græsk og latin, adskillige fra de moderne: fransk, tysk, engelsk, hollandsk. Endda fra eksotiske sprog: eskimoisk, kinesisk og japansk. Jo, Holberg var meget tolerant i sine skrifter. Men samtidigt brugte han det levende danske sprog i sine skuespil, og tit gjorde han nar af figurer, der unødigt brugte fremmede sprog i det daglige: Jean de France havde lært sig for meget fransk, Erasmus Montanus brugte for meget latin, Gert Westfaler talte kunstigt og overdrevent tysk. Men Jeppe på Bjerget var for Holberg den naturligste og lykkeligste af alle, for han snakkede almindeligt dansk.

Lars Eriksen, f. 1957
cand. phil., tysk jurist
underviser på Syddansk universitet
i Sønderborg og Flensborg

Stednavneleddet og betegnelsen kong(e)

I Mål & Mæle nr. 3 sidste år (23. årgang) fremlagde Johan Lange en ny idé om, hvad *konge* betyder i stednavne, fx *Kongstrup*, *Kongsøre*, *Kongskilde*. Fremstillingen af ideen tager udgangspunkt i to bynavne fra Sejerø, *Mastrup* og *Kongstrup*. Byen Mastrup ligger lavt bl.a. ved et engområde; mens Kongstrup ligger højt. Det kunne måske tyde på, at *kong-* i *Kongstrup* – og i andre stednavne – havde noget med den høje placering at gøre, snarere end direkte med den almindelige betydning 'kongelig'. Måske henviser de to bynavne til modsætningen mellem byernes lave og høje placering.

Mastrup

Sproglig modstilling – antonymi – kan iagttages i en række stednavne: Store Røttinge over for Lille Røttinge, Udbyner over for Udbyover, Vesterhede over for Østerhede osv. Det er nemt at konstatere, når det drejer sig om egentlige antonympar. Det er derimod vanskeligt at sandsynliggøre endsige dokumentere, når man søger at indlægge en bevidst modstilling mellem substantiver, som er førsteled i navne på naboer. Men der er vel trods alt en bevidst sproglig forbindelse mellem Søby og Højby syd for Århus og mellem Sem og Hem ved Mariager, der sprogligt bygger på samme modsætning (*sø* over for *høj*). Det er formodentlig heller ikke noget rent tilfælde, at Manderup og Kvinderup på Sjælland er blevet naboer. Antonymi udtrykt gennem forskellige ordklasser kan også enkelte gange sand-

synliggøres, f.eks. Oplev over for Gravlev i Himmerland.

Herfra og til at basere en nytolkning på grundlag af en formodet antonymi er der imidlertid metodisk set uoverstigeligt langt, og Johan Langes antonymtolkning er allerede væltet, i og med at hans forståelse af navnet Mastrup er fejlagtig.

Først behandles Mastrup, men i virkeligheden kun som en optakt til forfatterens hovedærinde, navnene på *Kong(e)-*. Når navnet Mastrup overhovedet har interesse, er det, fordi forfatteren mener, det er betydningsmæssigt modstillet navnet på nabobyen Kongstrup.

Navnet er ganske vist rædselsfuldt dårligt overleveret. Dets ældst kendte form er dateret til 1392, men først overleveret i afskrift fra ca. 1570. Den lyder: Mostrup. Derefter skal vi frem til 1591 for at finde den næste omtale (nu i original): Mastrup, og derefter flyder formerne rigeligere frem mod vor tid. Men overleveringen er dog tilstrækkelig, til at vi kan vide, at der er tale om et gammelt navn, hvilket også bekræftes af, at byen har status som selvstændigt ejerlav.

Og overleveringen er også fuldt tilstrækkelig til at kunne sige, at navnet ikke kan indeholde det substantiv *made*, som Langes konstruktion bygger på, for det er et ord, som i gammeldansk har formen *math* og – afgørende – det grammatiske køn femininum. Det har derfor genitiv singularis på *-ar* og genitiv pluralis på *-a*, og ordet kommer såle-

des aldrig i nærheden af det *-s-*, som navnet Mastrup er sammensat med. Mastrup og en meget lang række andre navne, som ender på det gammeldanske ord *thorp* (der betyder 'udflytterbebyggelse') har som førsteled et hankøns- eller intetkønsord, som i genitiv singularis ender på *-s* eller *-* mest almindeligt – et mandsnavn tilhørende de bøjningsklasser, der har genitiv singularis på *-s* (Jonstrup, Olstrup, Kelstrup). Enkelte navne kan have deres *-s-* fra førsteledet, hvis dette i sig selv ender på *-s* eller *-st* (Bastrup af *bast* + *thorp* flere steder i landet).

For en simpel betragtning er der naturligvis en lang række danske stednavne, som kan kaldes *strup*-navne, men fra et sprogligt synspunkt er det lige så primitivt som at kalde hvalen for en fisk eller kartofflen for en rod. Navne med endelsen *-rup*, *-drup*, *-trup* og enkelte sjældnere varianter er *-torp*-navne, eller – hvis man vil have det på gammeldansk – *-thorp*-navne.

Konge

Men én ting er at måtte se bort fra Mastrup som støtte for Langes tolkning af Kongstrup, noget andet er bæredygtigheden i selve antagelsen af, at »ordet kong(e) har haft betydningen opragende banke, højedrag« (artiklen p. 11). Først nævnes en række danske navne, som begynder med *Konge-*, *Kongs-* eller *Kongens-*, dernæst nogle svenske, tyske og engelske sammensat med bl.a. *Kungs-*, *Königs-* og *Kings-*. De lades dog hurtigt ude af betragtning »på grund af usikkerhed over for (disse) udenlandske dialekter«. Et pudsigt ordvalg i et sprogblad.

Lange hævder derefter, at det er usandsynligt, at så mange lokaliteter, som har *Kong(e)-* som førsteled, skulle have haft kongeligt besøg. Og her har

Mastrup, Holbæk amt, 1392 Mostrup, 1610 Mastrup; ældre udtale [*må'sdråp*]. Navnet er sammensat. Førsteleddet kunne være det gammeldanske mandsnavn *Mā* efter den ældre udtale at dømme; men det kunne også være substantivet *mast*, sådan som den bogstavrette udtale af de overleverede originalformer peger på. Andetleddet er *torp*. Hele navnet kan dermed have betydningen 'Mās udflytterbebyggelse'.

Kongstrup, Holbæk amt. 1370-80 Koningstorp (Sejerø). Førsteleddet er substantivet *konge*, andetleddet er *torp*. Den samlede betydning er 'den af kongen ejede udflytterbebyggelse'.

(Efter Bent Jørgensen, *Stednavneordbog*. 1994).

han utvivlsomt ret, men der er da vist heller aldrig nogen, der har hævdet, at det skulle forholde sig sådan. Hvad kongens (eller kronens) ejerskab som navngivningsgrund angår, er Lange derimod alt for hurtigt ude med sin afvisning. Det kan da godt være, at det er vanskeligt at forestille sig, at fortidige konger har interesseret sig særlig for skovrydning, men det er i al fald ikke vanskeligt at forestille sig, at fortidige konger har interesseret sig for ejendomsret. Det er ligefrem almenmenneskeligt, og det er netop med konger nemmere at doku-

mentere langt tilbage i tiden end med så mange andre. Kong Valdemars Jordebog, hvis ældste dele er fra 1231, er en milepæl for dokumentationen heraf, og Danmarks ældst kendte dokument, Knud den Helliges gavebrev fra 21/5 1085, er blevet til som dokumentation for kongens afhændelse af jordegods. Der er ganske vist ingen af de lokaliteter, som Knud den Hellige afhænder gods i, der har navn indeholdende substantivet *konge*. Det kunne måske støtte Langes teori.

Nu må man for det første huske, at fordi kongen er ejer og i øvrigt en mægtig mand, er det ikke derfor sikkert, at han er navngiver. De godserhvervelser, som kendes fra middelalderen – og det er virkelig mange – resulterer ikke i kendte, dokumenterbare navneskifter med det formål at annoncere nye ejere. Det gælder både for konge, kirke og adel som godsejere. Når ikke desto mindre *Kong(e)-* og *Kirke-* optræder som førsteled i en række stednavne, hvad og hvem skyldes det da?

Til det sidste må man sige, at det skyldes givetvis de lokale beboere. Vi ved det naturligvis ikke, men hvem i al verden skulle ellers være i stand til at give, indbyrdes acceptere og frem for alt videreføre et lokalt stednavn? I ny og næ kan den lokale præst, herremanden eller kongens foged måske have søgt at lancere et navn, men også et sådant ville kræve lokal accept for at indgå i den trading, der fører til, at vi kender navnet i dag.

Ser vi nu på *Kong(e)-*navnene, er der intet forunderligt ved, at lokale beboere har fundet det praktisk gennem et navn at markere, at her var kronen (dvs. staten) eller kongen personligt ejer. Men de kan naturligvis også have ønsket at markere andre forhold gennem anvendelse af ordet *Kong(e)-* så som ophøjet-

hed eller høj prestige ved den pågældende lokalitet, eller navngivningen kan kodificere sagn og forestillinger om lokalitetens forbindelse med konger, eller navngivningen kan være motiveret i andre og mere fjerne associationer med ordet *konge* og kongebegrebet.

Hvis *kong(e)* betyder »opragende banke, højdedrag«, sådan som Lange på side 11 har sat sig for at sandsynliggøre, pådrager han sig et særligt problem med de navne, der er sammensat med et andet ord for højdedrag. Han nævner selv på side 12 eksempler som *Kongshøj*, *Kongshoved*, *Kongsbjerg* og *Kongsbjerg*, men de fejles hurtigt til side som udtryk for pleonasmer (dobbeltkonfekt). Og indrømmes må det da også, at der vitterligt kan fremdrages eksempler på sammensatte stednavne, hvor de indgående led betydningsmæssigt ligger tæt op ad hinanden: Allégade, Lunderskov. Der er dog ikke tale om ægte pleonasmer, da sammensætningerne må antages at rumme det normale over/underordningsforhold mellem leddene. Altså 'gaden, der er anlagt som en allé' og 'skoven, der er på størrelse med en lund'. Tilsvarende kunne selvfølgelig foreligge i *Kong(e)-*navnene.

Men det gør det ikke, for nu kommer vi til det helt afgørende. Ordet *konge* har slet ikke den betydning, Johan Lange tillægger det. Med en flot håndbevægelse vifter han ganske vist den gængse forklaring af med en bemærkning om, at den »virker meget teoretisk«.

Ordet *konge* sættes som anført, men afvist af Lange normalt i forbindelse med det oldislandske substantiv *konr* 'slægtning' og videre med det gotiske substantiv *kuni* 'slægt'. Ordet *konge*, oldislandsk *konungr*, er da en afledning til dette ords rod med betydningen 'slægtsoverhoved' eller 'ætling af en

(fornem) slægt'. En række paralleller til ord for fyrste afledt af ord for folk støtter denne tolkning. Som en yderligere mulighed nævner den tyske etymologiske ordbog Kluge/Seebold, at ordet kunne være afledt af en indoeuropæisk rod med betydningen 'hemmelig viden', og at ordet *konge* således skulle

betyde 'en, der sidder inde med hemmelig viden'. Jeg kan ikke overskue, hvor meget eller lidt Kluge/Seebolds alternativ har for sig, men til gengæld kan jeg uden vanskeligheder slå fast, at der er ikke den ringeste kerne i det frø, Johan Lange har sat i Mål & Mæles sættekasse.

*Bent Jørgensen, f. 1944
dr.phil.*

*Institut for Navneforskning
Københavns Universitet.*

Mål & Mæle

ISSN 0106-567X

Redaktion:

*Carsten Elbro, Pernille Frost,
Erik Hansen, Ole Togeby.*

Tegninger: Hanne Simone

Ekspedition og produktion:

*Elbro-Tryk
Håndværkervej 10
Postboks 3072
6710 Esbjerg V
Giro 747-3494
Telefon 75 15 43 60*

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er 174,00 kr. pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil henvender man sig også om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes for tiden også til:

*Elbro-Tryk, Håndværkervej 10, postboks 3072,
6710 Esbjerg V*

Eller som elektronisk post til Carsten Elbro på adressen ce@cphling.dk

Hjemmeside: www.cphling.dk/Maal+Maele

Når børnene blomstrer som oplæsere

Det er sjældent, at mennesker samles for at lytte til oplæsning af tekster – prosa eller poesi – uden også at have musik, dans eller noget andet, som accompagnerer teksten. Det sker, at man glemmer, at teksten også er vigtig, som om man ikke stoler på effekten af det talte ord. Det tydeligste eksempel på dette finder man i skolernes teaterforestillinger. De begrænsede ressourcer bruges på scenebilleder, kostymer, rekvisitter, dans, regi og tekniske finesser; men man overser, at de unge aktører ikke kan udtale teksten, så den kan høres eller forstås af forældrene, som kommer for at se og høre deres børn.

Sylvi Penne giver en rammende beskrivelse af afslutningen af et stort anlagt projekt i 7. klasse om demokrati (se *Muntlig norsk* red. af Frøydís Hertzberg og Astrid Roe. Oslo, 1998). Måske kan også danske lærere og forældre genkende beskrivelsen. Eleverne havde i flere uger undersøgt demokratiske processer, partipolitik og lært om mundtlige og skriftlige politiske genrer. Nu skulle de i skolens gymnastiksal præsentere programmer for fem politiske partier for forældre, lærere og elever. Hver partigruppe havde valgt sin kandidat, og gruppen skulle kæmpe for sit parti. Til slut skulle forsamlingen stemme på kandidaterne. Sylvi Penne fortsætter:

»Oplægget var imponerende. Forældrene serverede kaffe og kager. Små søskende løb rundt. Der var balloner, flag og valgplakater overalt. Støjende

musik i baggrunden. Partiernes fans delte løbesedler ud for deres kandidater med billeder og slagord. Der var partier med miljøprofil, ungdomsprofil m.v. Stemmesedler lå klar på hver stol. Programmet for aftenen var følgende: Kandidaterne skulle tale én for én. Derefter fik en partifælle ordet for at argumentere for sin kandidat. Partitilhængerne skulle hele tiden være synligt til stede for at markere deres støtte eller det modsatte. Der skulle være mulighed for at stille spørgsmål. Forventningerne var høje. Så begyndte det:

Ti elever holdt tale. Alle havde (alt for lange) manuskripter. Rigtig mange havde store problemer med at læse op af deres manuskript. Enten var de vældigt nervøse, eller også havde de næppe forberedt sig på at læse op, endnu mindre på at fremføre noget, de stod inde for. Sætningerne kom hakkende, forpustede, i alt for højt tempo og alt for lavt. Nogle få talere skilte sig naturligvis ud, men aldrig nok til, at de fik kontakt med tilhørerne. Det var slet og ret ikke muligt at høre, hvad de sagde – selv for velvillige familiemedlemmer og lærere. I begyndelsen var der liv i fansene. De stillede opfølgende spørgsmål. Der var til og med et par spørgsmål fra salen. Efter ca. 30 minutter blev der stille og dødt omkring talerne og stadig mere uro i gymnastiksalen.

Fire ugers intenst arbejde for at lære eleverne demokratiske processer var ovre. Til trods for, at hele projektet havde handlet om ord – og om alt det, der skal redde verden – blev det ikke

formidlet videre. Det, forsamlingen kom til at huske bedst, bortset fra kagerne, ballonerne og det flotte arrangement, var scenen, hvor klassens sjove fyr satte kasketten omvendt på hovedet af læreren.«

Hvorfor kan eleverne ikke tale, så folk forstår dem? Er dette en del af den naturlige taleudvikling, eller har skolerne forsømt en rolle, de bør have i børnenes uddannelse? Hvorfor kunne eleverne ikke læse deres manuskripter? Hvorfor var alt forberedt undtagen lige netop formidlingen af teksten? Hvorfor denne mangel på respekt for sproget, læserne, publikum og selve indholdet i projektet?

En idé fødes

Skolen er pr. tradition skriftsprogsorienteret. Traditionen er, at eleverne kommer i skole for at lære at læse og skrive – ikke for tale og lytte. Men målsætningerne har ændret sig. Siden 1989 har det fremgået tydeligt af de islandske undervisningsplaner, at man også skal koncentrere sig om elevernes mundtlige færdigheder. Men det har været svært at få lærerne til at tage planen alvorligt. Som lærer på Islands Lærerhøjskole spørger man selvfølgelig sig selv, hvordan man kan ændre undervisningen på området i skolerne, når hverken lærernes uddannelse eller de islandske undervisningsplaner indeholder noget om talesprog. Min kollega Þórdur Helgason og jeg kom frem til det resultat, at det var nødvendigt med ukonventionelle metoder for at fremme talesprogets rolle i skolerne. Vi bestemte os for prøve at få indført en landsomfattende årlig konkurrence i højtlesning blandt grundskolens elever – en idé, vi havde lånt fra Slovakiet.

De første skridt

Vi dannede en styregruppe bestående af repræsentanter fra flg. organisationer: Lærerforbundet, Modersmålslærernes forbund, Hjem og skole, Den islandske læseforening og Islandsk sprognævn. Vi besluttede ret hurtigt at begrænse projektet til ét klassetrin: 7. klasserne. Vi afprøvede først ideen i Hafnarfjörður – en kommune med 6 skoler i nærheden af Reykjavík. Forsøget blev en succes og sluttede med en oplæsningsfest: 15 læsere fra 5 skoler fremførte historier og digte for omkring 200 tilhørere. Alle oplæserne fik en bogpris fra en forlægger, og de tre bedste oplæsere fik en pengepris af den lokale sparekasse. Skolemyndighederne i kommunen besluttede straks at gentage konkurrencen det efterfølgende år.

Denne succes gjorde det muligt at gå videre med projektet og at tilbyde også nogle mindre kommuner at deltage. I efteråret 2000 gennemførtes projektet for femte gang, og vi kunne da registrere 4000 elever fra 120 skoler rundt om i landet, hvilket svarer til 90 % af klasseårgangen. Til næste år bliver også skolerne ved Østfjordene tilbudt at deltage, og så er projektet landsdækkende.

Dyrkning og fest

Projektet, som officielt hedder *Stóra upplestrarkeppnin í 7. bekk*, den store oplæsningskonkurrence i 7. klasse, inddeles i to faser. Den første kalder vi dyrkningsfasen, den sidste konkurrencefasen.

Konkurrencens første fase løber formelt af stablen på det islandske sprogs dag, den 16. november. På denne dag afholder de fleste skoler festligheder af den ene eller anden slags, og vi har foreslået de deltagende skoler at afsætte plads på programmet til oplæsning. Den vigtigste del af projektet er den dyrk-

ning af oplæsningen, som foregår i klasserne i de følgende tre måneder frem til slutningen af februar. Det er i den periode, læreren skal arbejde med hele klassen efter projektets håndbog. Det er i den periode, at alle elever skal have deres chance. Det drejer sig ikke bare om de bedste; lærerens opmærksomhed skal særligt rettes mod de svage. Alle skal opleve glæden ved at fremføre en tekst for et publikum og at lære at nyde at lytte til en dygtigt fremført tekst.

Den anden fase, konkurrencefasen, finder sted i februar-marts. Da vælger skolerne deres repræsentanter til en afslutningsfest i kommunen eller regionen. Men det er vigtigt at have i tankerne, at denne proces mere skal være en fest end en konkurrence. Konkurrencen er ikke et mål i sig selv, men blot en formel afslutning på det arbejde, der er foregået i klasserne i vinterens løb.

Det er vigtigt, at bedømmelsen af eleverne sker på et fagligt grundlag. I projektets håndbog beskrives seks bedømmelseskriterier:

1. Kropsholdning. Oplæseren skal stå stille og rank, men ikke anspændt.
2. Stemme. Teksten skal kunne høres, uden at stemmen bliver anstrengt.
3. Udtale. Artikulationen skal være omhyggelig, tydelig og klar uden at være bogstavret.
4. Tempo. Oplæseren skal give teksten den tid, den kræver, og give agt på de retoriske pauser.
5. Nuancer og tolkning. Oplæseren skal give teksten en »egen stemme«.
6. Kontakt med tilhørerne. Oplæseren skal løfte blikket og få kontakt med tilhørerne.

Det har vist sig, at lærerne har svært ved at bedømme deres egne elever. Derfor er det vigtigt at få hjælp udefra. Med-

lemmer af den centrale styregruppe forsøger at hjælpe til på skoler de første to gange, projektet køres, men vi opmuntrer de lokale arrangører til at løse dette problem. På de regionale afslutningsfester har styregruppen dog altid mindst to jurymedlemmer.

Målsætning

Målsætningen har fra begyndelsen været at fremme interessen for det talte sprog i skolerne og ude i samfundet, at fremme interessen for omhyggelig oplæsning og udtale og for kunstnerisk fremføring af tekster. Men vi har også været opmærksomme på, at oplæsning kan have mange positive sideeffekter – de er mere eller mindre veldokumenterede i faglitteraturen, som jeg skal komme ind på senere. Naturligvis opstod der mange spørgsmål, da vi indledte projektet. Her skal jeg omtale to af dem.

Det første spørgsmål var, om det er relevant at koncentrere sig om oplæsning og udtale og intet andet. Vi svarede ja – af flere grunde. Den første grund var, at hvis man inddrog andet end oplæsning, ville det allervæsentligste i vores projekt træde i baggrunden. Den anden grund var, at vi havde et ønske om at ændre på undervisningen over hele landet, og så bør man ikke stille for diffuse krav til lærerne. Et projekt, hvor eleverne fx også skulle skrive deres egne tekster, spille teater, anvende Internettet og skrive logbog, ville ganske enkelt kræve for meget arbejde. Kun få lærere ville have tid og overskud til det, og kun få ville fortsætte det følgende år.

Konkurrence eller skoleudvikling?

Det andet store spørgsmål var, om konkurrence var den rigtige form. Da det ikke er almindeligt med offentlige kon-

kurrencer i skolearbejdet, er det vigtigt, at man nøje overvejer, om denne form passer til et skoleudviklingsarbejde. Vi ræsonerede som så, at der var brug for ukonventionelle metoder for at ændre det traditionelle arbejde med tekster i skolerne, når hverken læseplaner, læreruddannelse eller undervisningsmaterialer øjensynlig har nogen større effekt. Det er vigtigt, at konkurrenceformen ikke bliver det vigtige i sig selv, men fungerer som en ydre ramme, som kan støtte og afgrænse målet for både elever og lærere.

Eleverne er vant til konkurrencer i forskellig sammenhænge, ikke mindst i idræt. Og hvorfor skulle man ikke kunne få en belønning for det, man er god til i skolen, når man kan vinde en rejse til udlandet ved at svare på et par dumme spørgsmål i tv eller radio?

Koncurrencer har den fordel, at de opmuntrer eleverne til at gøre sig umage; men de har den store ulempe, at kun dem, der øjner en chance for at vinde, bliver interesserede, de andre sidder tilbage. Alle ved, hvem der er bedst i klassen, og han eller hun bliver så nok også den bedste i denne konkurrence. En konkurrence i skolen kunne komme og gå uden at efterlade sig noget spor.

Et skoleudviklingsprojekt skal derimod påvirke arbejdet i klassen og ikke bare belønne den, der allerede er bedst. Et skoleudviklingsprojekt skal føre til en varig ændring af arbejdsmåder. Det betyder, at det skal gentages år efter år, så ideen spredes til alle lærere, og så det bliver en selvfølgelig del af arbejdet i klassen. Et skoleudviklingsprojekt kræver støtte og kontrol, og det skal give resultater for elever, lærere og skole.

Koncurrence eller fest?

I lærerhåndbogen beskrives de princip-

per, der ligger til grund for projektet. Oplæsning skal være en naturlig del af alle fag, ikke bare af islandsk. Den største vægt skal lægges på arbejdet i klassen. Alle elever skal regelmæssigt blive bedt om og opmuntret til at læse op. Læreren skal udnytte alle små lejligheder i sin undervisning til at fæste opmærksomhed på oplæsningens kvalitet og give eleverne lejlighed til at optræde for klassen. Det betyder, at læreren må lægge sin sædvanlige undervisning om.

I stedet for at læse selv eller udpege elever på skift til at læse op, må læreren forberede timen på forhånd, beslutte hvilke stykker der skal læses, og uddele opgaver til eleverne i så god tid, at de kan forberede sig hjemme. Man deler teksten i mindre stykker eller organiserer »rollelæsning«, hvis der er samtale i teksten. Det vigtigste princip i denne sammenhæng er, at *al* oplæsning i klasseværelset skal være forberedt forinden. Så kan man også stille krav til læsningen, noget som hidtil ikke har været muligt.

Desuden burde læreren regelmæssigt afse et fast tidspunkt til oplæsning fx af korte historier, digte eller en føljeton. Målet er naturligvis, at eleverne skal komme til at nyde at læse og lytte, at der bliver det nærvær og glæde i klassen, som god oplæsning kan give anledning til. Man skal betragte oplæsning som en anledning til at have de sjovt sammen. Man skal betragte elevernes oplæsning som en kunstnerisk fremføring af tekst og i overensstemmelse hermed vise respekt for læseren, modersmålet og teksten, men også forvente af læseren, at han eller hun giver teksten sin egen tolkning.

Det praktiske arbejde i klassen

Det er vigtigt at gå forsigtigt til værks, når man begynder arbejdet med op-

læsningen i klassen. Det at skulle optræde foran hele klassen kan være hårdt, og en del elever plejer at vægre sig imod at deltage. Med mindre læreren går meget forsigtigt til værks, kan hele projektet køre fast i konflikter mellem læreren og klassen. Læreren bør aldrig tvinge en elev til at stille sig op foran klassen og læse op, og eleven skal ikke være nødt til at sige sit navn foran et publikum. I stedet kan man lade eleverne optræde i grupper på tre eller flere, og de skal ikke læse egne tekster. Man skal vælge korte tekster, gerne digte.

Lad os tage et eksempel. Eleverne skal forberede et digt på tre vers. Læreren vælger ni elever, som skal læse digtet op den næste dag. Eleverne står tre og tre sammen, og de skal beslutte, hvilket vers hver enkelt skal læse op. Af de ni kan nogen være syge, og nogen kan have glemt at forberede sig. De, som ikke har gjort det, må ikke læse op. Hvis alle ni læser op, betyder det, at klassen hører digtet i tre forskellige udgaver. Læreren behøver ikke at være bekymret for, at klassen bliver træt af at høre digtet flere gange. Det giver grundlag for diskussion af betydningen af digtet og dets tolkning.

SMIL

af *Benny Andersen*

Jeg blev født med et vræl
skrålende modtog jeg dåben
tudedede når jeg blev tævet
skreg når bier stak mig
men blev gradvis mere dansk ...

Hvordan får man eleverne til at gøre sig umage for at blive bedre læsere? Man tilpasser arbejds måder, som allerede er

kendt fra den procesorienterede skrivepædagogik (se Mål & Mæle, 16 årgang nr. 4) for at få eleven til at omarbejde det, som han eller hun allerede har lavet. Det er vigtigt, at læreren respekterer eleven og forsøger at opmuntre frem for at kritisere. Man skal ikke sige: »Du læste det ord eller den linje forkert«, eller »intonationen skal ikke være sådan«. I stedet spørger man eleven om de følelser, der er i digtet.

Hvordan skal man læse »Smil« af Benny Andersen? Skal det læses som et triumftog ind i verden, med eftertanke, humoristisk eller hemmelighedsfuldt? Hvilke ord i digtet er vigtige for, at denne følelse kan komme til udtryk? Skal man betone ordene *vræl*, *skrålede*, *tudedede* og *skreg*? Hvordan skal man ændre toneleje i sidste linje? Den indleder tydeligvis en kontrast. Man spørger, om eleven er tilfreds med sin læsning, om han fik det frem, som han ønskede, om han vil ændre noget. Man kan bede om, at han gentager og giver stærkere udtryk for en følelse, som ligger i digtet, til både oplæser og tilhørere er tilfredse. Tolkningen må gerne være lidt overdrevet hist og her, mens man øver; og man kan eksperimentere med flere tolkninger. På denne måde kan man bede eleven om at gentage enkelte vers, linjer eller endog enkelte ord i teksten, uden at det føles unaturligt.

Gennem en diskussion af denne type kan man sammen med eleverne ræsonnere over tekstens betydning og fortolkning, og man kan rette opmærksomheden mod en tydelig udtale af ord og lyde, som erfaringsmæssigt kan give problemer med udtale eller stavning. For eksempel kan man fremhæve forskellen mellem korte og lange vokaler og tydeliggøre konsonantforbindelser, som ofte udtales sløset.

I vores håndbog anbefaler vi, at ele-

verne kommer til at læse tekster op i forskellige fag, også fagtekster. Kapitler fra historiebøger, biologi- og samfundsfagsbøger kan være lige så egnede til oplæsning som skønlitteratur. Historier fra Biblen er særligt egnede til oplæsning. For det første er de ofte meget sceniske med mulighed for både individuelle roller og grupperoller til fx fari-særne, lærlingene, præsterne osv., som aktiverer hele klassen. For det andet kan man gennem oplæsningsøvelse og diskussion af tolkningen af disse tekster faktisk give eleverne en mere konkret indsigt i, hvad disse tekster betyder, end gennem en lang diskussion om emnet.

Det er klart, at man kan stille forskellige krav til forskellige elever, og man må hele tiden passe på ikke at overdrive kravene. Læreren skal også passe på, at hun ikke kommer til at bestemme, hvordan eleven skal læse op. Børn læser ikke op ligesom voksne, og man må lade dem selv komme frem til den tolkning, som passer til deres modenhed og forståelse af teksten. Ligesom i den procesorienterede skrivepædagogik må læreren ikke fremstå som bedømmer, men som rådgiver og interesseret tilhører blandt andre tilhørere.

Udbytte

Hvordan ved vi, om vi har nået vores mål? Endnu har vi ikke undersøgt resultaterne af projektet på en videnskabelig måde, men efter oplysninger fra lærerne at dømme kan man konstatere, at projektet har haft betydning for både elever, lærere og skoler. Oplæsning kan have mange positive effekter, og spørgsmålet er naturligvis, i hvilket omfang sådanne effekter er opnået i projektet. Den store genklang, vi har fået fra skolerne, tyder i hvert fald på, at det må være lykkedes at skabe noget positivt.

Børn kan forstå ganske svære tekster,

som bliver læst op for dem, men som de ikke selv ville kunne læse. Og de bliver således bekendt med skriftsprogets ordforråd og syntaktiske strukturer. For at kunne læse op må man gentage. Undersøgelser af effekten af gentagen læsning viser, at den fremmer læsefærdighed og øger forståelsen – ikke bare af den pågældende tekst, men også af andre tekster. Denne effekt har vist sig at gøre sig særlig vigtig for de langsomme læsere.

For at belyse de positive reaktioner, vi har fået fra skolerne, skal jeg her give en lille oversigt over, hvad vi har erfaret i styregruppen, og hvad enkelte lærere har rapporteret:

Eleverne har lært sig at oplæse og fortolke tekster, så andre har fornøjelse af at lytte til det. De har lært sig at træde frem med sikkerhed og respekt, og de har lært at sætte pris på god oplæsning. Mange har måttet overvinde deres gen-nerthed og så at sige måttet overvinde sig selv. Elever, som tidligere aldrig vovede at sige ét ord foran de andre i klassen, kan ved slutningen af projektet optræde med selvtillid. Men det, som måske har været mest positivt overraskende, er, at selv de, som slås med læsevanskeligheder, dem, som læreren ikke troede kunne læse – selv de kan læse op for andre, hvis bare de ikke behøver at læse for meget ad gangen, og hvis bare de får tid til at forberede sig. Det har vist sig, at de kan lide at læse op, og at de kan fortolke tekster lige så godt som de andre. Det er ikke sikkert, hvor meget de faktisk læser, og hvor meget de lærer teksten udenad. Det vigtige er, at de oplever glæden ved at fremføre en tekst for et publikum, en erfaring, som skolesystemet normalt ikke giver de langsomme læsere.

Vi har erfaret, at læsevanskeligheder er almindelige blandt skuespillere. I

Danmark er Ghita Nørby et lysende eksempel. Selv børn med forskellige problemer, som langtfra altid er bedst i konkurrencer, kan få en uventet præmie for oplæsning. Ud fra fire års erfaringer anslår jeg, at mindst én elev af seks, der repræsenterer sin skole til de regionale oplæsningsfester, er enten hyperaktiv, har læsevanskeligheder eller sociale problemer af en eller anden art. Vi i styregruppen har set, hvilken kolossal betydning deltagelsen har haft for disse elever, for andre dårlige læsere og for klassen som helhed.

Ifølge lærerne har deltagerne i projektet ændret arbejdsvaner på flere måder i 7. klasse, og skolearbejdet har fået en ny dimension. Man har fået mere varierede aktiviteter i klassen, det er blevet sjovere at læse, og teksterne har fået ny mening. Der er blevet flere lejligheder til at nyde at læse end tidligere, og eleverne deltager mere aktivt i læsning og diskussion af tekster. Nogle elever har nævnt, at projektet har øget deres interesse for litteratur. Og nogle lærere har erkendt, at de selv har lært nye arbejdsmetoder, som de anvender i andre klasser, som ellers ikke er med i projektet.

Afsluttende bemærkninger

Vi i styregruppen er enige om, at vi aldrig har arbejdet på en opgave, som har været så givende. Det har også været opløftende, at så mange har været villige til at støtte projektet økonomisk. På det islandske sprogs dag, den 16. november, 2000, blev projektet tildelt en pris af skole- og kulturministeren for sit bidrag til at fremme interessen for det talte sprog. Prisen indebærer en stor moralsk belønning for, hvad vi har gjort, og opmuntrer os til at fortsætte.

Nu ser vi frem imod, at projektet omfatter alle skoler i Island. Og vi spekulerer på, om projektet kunne være af in-

teresse for vores nordiske naboer. En stor nordisk oplæsningsfest blandt elever i 7. klasse ville kunne give det nordiske samarbejde endnu en dimension.

Eleverne i 7. klasse er 12 - 13 år og på toppen af barndommen, ved begyndelsen af puberteten. Men de har opnået en sådan modenhed, at de i deres oplæsning kan fængsle både børn og voksne, de kan røre en streng i hjertet på en måde, som en voksen ikke kan gøre. Det sker af og til ved de regionale slutfester, at en elev læser op på en sådan måde, at det minder én om, hvad kejseren af Kina oplevede, når han hørte den rigtige nattergal synge uden for sit vindue. Selv om det kan være rørende at høre en sådan oplæsning, så er det blot et symbol på et stykke arbejde, som alle elever i 7. klasse har deltaget i.

*Baldur Sigurðsson, f. 1952
Docent ved Islands Lærerhøjskole*